

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY
AND INTERNATIONAL RELATIONS

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM WIEDZY
O ŚWIECIE

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

Volume XIV

OLD MAP AS A KNOWLEDGE
SOURCE ABOUT THE WORLD

Proceedings from the 22nd All-Polish
Conference of the Historians of Cartography

Pobierowo 11 – 13 October 2007

Poświęcamy pamięci
Profesora MIECZYSLAWA STELMACHA
Redaktorzy

Edited by
STANISŁAW ALEXANDROWICZ AND RADOŚLAW SKRYCKI

SZCZECIN 2008

INSTYTUT HISTORII NAUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII

UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW
MIĘDZYNARODOWYCH

Opracowanie redakcyjne
STANISŁAW ALEXANDROWICZ, RADOŚLAW SKRYCKI

Opracowanie techniczne
Dorota KOZŁOWSKA, JERZY OSTROWSKI

Projekt okładki
DARIUSZ KOZŁOWSKI

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:
AUTORZY

Skład komputerowy
Dorota KOZŁOWSKA

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM
WIEDZY O ŚWIECIE

Materiały z XXII Ogólnopolskiej
Konferencji Historyków Kartografii

Pobierowo 11 – 13 października 2007 r.

Publikacja dofinansowana ze środków Uniwersytetu Szczecińskiego

© Copyright by: IHN PAN, US, 2008

Pod redakcją
STANISŁAWA ALEXANDROWICZA I RADOŚLAWA SKRYCKIEGO

ISSN: 0138-0850

SPIS TREŚCI

<i>Stanisław Alexandrowicz, Radosław Skrycki</i> – PRZEDMOWA	9
<i>Radosław Gaziński</i> – MIECZYSLAW STELMACH (1947-2000), ARCHIWISTA, HISTORYK I HISTORYK KARTOGRAFII	15
BIBLIOGRAFIA PRAC PROF. MIECZYSLAWA STELMACHA (zestawiła Agnieszka Chlebowska)	19

Mapa jako źródło historyczne

<i>Stanisław Alexandrowicz</i> – WYKORZYSTANIE ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH W BADANIACH NAD HISTORIĄ POLSKI XVI I XVII WIEKU	29
<i>Wojciech Iwańczak</i> – KILKA UWAG O DAWNEJ MAPIE JAKO ŹRÓDŁE HISTORYCZNYM	51
<i>Bogdan Wołak</i> – BADANIE DYNAMIKI ZJAWISK NA PODSTAWIE KART KATASTRALNYCH I MAP EWIDENCYJNYCH	61
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – MATERIAŁY I TECHNIKI WYKONYWANIA MAP OD STAROŻYTNOŚCI DO XVIII WIEKU	71
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – GRYN SZPAN – ZIELONY PIGMENT STOSOWANY DO KOLOROWANIA MAP I JEGO WPŁYW NA STAN ZACHOWANIA ZABYTEKÓW KARTOGRAFICZNYCH	87

Historia kartografii powszechnej

<i>Rafał Simiński</i> – OBRAZ ZIEM INFLANCKICH W ŚWIEŁIE KARTOGRAFII I KRONIKARSTWA EUROPY ZACHODNIEJ OKRESU ŚREDNIOWIECZA	105
<i>Lucyna Szaniawska</i> – PIĘCSETLECIE NAZWY AMERYKA. ZMIANY NAZWY ORAZ EWOLUCJA OBRAZU AMERYKI NA MAPACH PUBLIKOWANYCH W SZESNASTOWIECZNEJ EUROPIE	119
<i>Krzysztof Szykuła</i> – PROJEKT MONOGRAFII I FAKSYMILOWEGO WYDANIA MAPY JENKINSONA Z 1562 ROKU	149

SPIS TREŚCI	7
-------------------	---

<i>Jerzy Czajewski</i> – DELIMITACJA ROZBIOROWEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ Z ROSJĄ W ŚWIEŁIE DOKUMENTÓW I MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH	329
<i>Piotr Grabowski</i> – OKOLICZNOŚCIOWA MAPA POLSKI Z 1910 ROKU JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI HISTORYCZNYCH I DYDAKTYCZNYCH ..	347
<i>Dorota Borowicz</i> – DAWNE MAPY NARODOWOŚCIOWE GÓRNEGO ŚLĄSKA ODBICIEM DZIEJÓW POLITYCZNYCH REGIONU	359
<i>Ewa Szykiewicz</i> – DAWNE MAPY ŚLĄSKA JAKO DOKUMENTY ZMIAN ZACHODZĄCYCH W TERENIE	375
<i>Jerzy Ostrowski</i> – OGÓLNOPOLSKIE KONFERENCJE HISTORYKÓW KARTOGRAFII W LATACH 1975–2007 – PRZEGLĄD CHRONOLOGICZNO-TEMATYCZNY	391

<i>Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar</i> – BEAUPLAN'S CARTOGRAPHIC LABOURS IN FRANCE: THE MAPS OF NORMANDY AND BRITTANY	161
<i>Margarita Barzdeviča</i> – MAPS AND PLANS OF RIGA FROM THE 17TH CENTURY AS SOURCES OF INFORMATION FOR THE RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF THE CITY	183
<i>Radosław Skrycki</i> – MAPA JAKO NARZĘDZIE PROPAGANDY (NA PRZYKŁADZIE MAPY BRANDENBURGII JACOBA PAULA VON GUNDLINGA Z 1724 ROKU)	197

<i>Andrzej Konias</i> – „KARTOGRAFIA TOPOGRAFICZNA PAŃSTWA I ZABORU PRUSKIEGO OD II POŁOWY XVIII W. DO I POŁOWY XX W.” – PROBLEMATYKA PROJEKTU NAUKOWO-BADAWCZEGO	207
---	-----

Historia kartografii ziem polskich

<i>Henryk Rutkowski</i> – POLSKA NA WYBRANYCH MAPACH Z PIERWSZEJ POŁOWY XVI WIEKU	221
<i>Jarosław Łuczyński</i> – OBRAZ I TEKST NA XVI-WIECZNYCH MAPACH RZECZYPOSPOLITEJ	235
<i>Małgorzata Gałęziowska</i> – SYMBOLICZNE TREŚCI W KARTOGRAFII NA PRZYKŁADZIE MAP PRUS KASPIRA HENNEBERGERA I ICH PÓŹNIEJSZYCH OPRACOWAŃ JAKO PODSTAWA KOMUNIKACJI I PRZEKAZ WIEDZY O ŚWIECIE	249
<i>Wiesław Sieradzan</i> – KARTOGRAFIA GRUDZIĄDZA XVII-XX WIEKU JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O MIEŚCIE I OKOLICY	265
<i>Krzysztof Strzelecki</i> – WARTOŚCI POZNAWCZE 12-ARKUSZOWEJ MAPY WISŁY F.F. CZAKIEGO Z PIERWSZEJ POŁOWY XVIII WIEKU W ŚWIEŁIE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ. PROBLEMATYKA NAUKOWO-BADAWCZA	275
<i>Bogumił Szady</i> – MAPA UNICKIEJ DIECEZJI CHEŁMSKIEJ Z 1782 ROKU JAKO PRZYKŁAD KARTOGRAFII WYZNANIOWEJ	297
<i>Paweł E. Wespiański</i> – MAPY I PLANY WARSZAWY W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W PETERSBURGU	319

PIĘĆSETLECIE NAZWY AMERYKA. ZMIANY NAZWY ORAZ EWOLUCJA OBRAZU AMERYKI NA MAPACH PUBLIKOWANYCH W SZESNASTOWIECZNEJ EUROPIE

Jak powszechnie wiadomo, nazwy geograficzne nadawane przez odkrywców lądom i ich obrazy rysowane na mapy często wiodły niezależny żywot. Ulegały wielokrotnym zmianom, a w trakcie tłumaczenia podlegały różnym zniekształceniom. Czasem do powszechnego użytku wchodziły nazwy zdawałoby się zupełnie przypadkowe.

Nazwa AMERYKA miała również swoje frapujące dzieje. W 2007 roku upływa pięćsetna rocznica wymyślenia nazwy i przypisania jej kontynentowi odkrytemu wówczas na zachodzie¹. Dlatego warto zwrócić szczególną uwagę na ewolucję nazewnictwa na dawnych mapach tego obszaru. Okazało się, że współcześnie powszechnie używane nazwy kontynentów Ameryki Północnej i Ameryki Południowej niekoniecznie są odzwierciedleniem sensu nazwy Ameryka, nadanej nowemu lądowi na początku XVI wieku przez Martina Waldseemüllera (łac. Hylacomylus, 1470–1521 lub 1518).

Początki nazewnictwa geograficznego Ameryk² wiążą się z pierwszą wyprawą Krzysztofa Kolumba (Cristóbal Colón), której celem było znalezienie drogi morskiej do Indii. Po przepłynięciu Atlantyku Kolumb odkrył wyspę, na której wylądował 12 października 1492 roku i nazwał ją San Salvador. Wiedza o tych wydarzeniach zachowała się dzięki opublikowanym listom Kolumba od końca XV wieku. Na rycinie 1 podkreślono najistotniejsze z punktu widzenia toponomastyki

¹ Pięćsetna rocznica powstania nazwy AMERYKA ożywiła badania historyków kartografii, co zaowocowało licznymi referatami na konferencjach na całym świecie. Np. w angielskim kurorcie Bath w dniach 2–3 października odbyła się konferencja „New World Cartographies Mapping America, 1500–1776”, zorganizowana przez tamtejsze Amerykańskie Muzeum w Brytanii i Uniwersytet Oxfordzki.

² W artykule pominięte zostaną informacje o odkryciach i mapach nie dość przekonująco udokumentowanych, takich jak np. tzw. mapa Winlandii czy saga o Eryku Rudym i osadach Wikingów na Grenlandii.

fragmenty mówiące o odkryciach dokonanych na Oceanie Atlantyckim – „in mari Indico” po trzydziestu trzech dniach licząc dystans od portu Kadyks – „Gadibus discessi”. Kolumb w liście donosi, że odkrył liczne zamieszkałe wyspy. Pierwszą z nich, którą Indianie nazywali Guanahani, nazwał „Saluatoris” (San Salvador). Piśze, że nadał innym odkrytym wyspom nazwy „Sancta Maria de la Concepcion”, „Fernandina” i inne (ryc. 1)³. Płynąc dalej na południowy zachód 5 grudnia odkrył wyspę Haiti, której południowe wybrzeże na przypisywanym Krzysztofowi Kolumbowi szkicu nosi nazwę „La Espanola” (ryc. 2)⁴. Podczas tej pierwszej wyprawy, zakończonej w marcu 1493 r., nazwano jeszcze kilka wysp. Ale ani wtedy, ani po kolejnych wyprawach Kolumb nie stracił przekonania, że odkrył drogę do Indii, a odkrywane lądy były wschodnią częścią Azji.

Ponieważ wyprawy odkrywcze poszukujące drogi do Indii podążały na zachód, więc odkrywane ziemie położone na zachód od Atlantyku zaczęto nazywać Indiani Zachodnimi. Jednak przeglądając dawne mapy, opracowane przed 1600 rokiem, nie spotkałam się z użyciem tej nazwy na mapie w odniesieniu do całości kontynentu. Na mapach stosowano ją do nazwania obszarów w regionie Morza Karaibskiego. Najwcześniej skolonizowane przez Kolumba ziemie początkowo nosiły nazwę „Las Antillas”. Składały się w XVI wieku z wielu wysp, np. Kuby „Isla Juana” (ryc. 8), Haiti „La Espanola”, Jamajki „Jamaiaua”, archipelagu Kajmanów „Las Tortugas”, Trynidadu „La Trinity” i wielu innych. Ale już od początku XVII wieku (po przegranej Wielkiej Armady z flotą brytyjską w 1588 r.) Hiszpania zaczęła stopniowo tracić kolejne wyspy na rzecz piratów, Anglii lub Holandii, potem Francji. Zachodnią część Haiti przejęli piraci w 1609 roku, a Brytyjczycy wyspę Santa Maria de la Antigua (odkrytą przez Kolumba podczas pierwszej wyprawy) w 1632 roku, zaś Portoryko („San Juan Bautista”, później Puerto Rico) i Jamajkę w 1655 roku. Holenderskie Indie Zachodnie (obecnie Antyle Holenderskie), obejmujące wyspy w archipelagu Małych Antyli – Curaçao, Bonaire zostały opanowane przez Holenderską Kompanię Zachodnioindyjską w XVII wieku. W tymże wieku utworzono Francuskie Indie Zachodnie (obecnie zamorskie departamenty Francji) – w ich skład wchodziła także zachodnia części Hispanioli. Współcześnie w języku angielskim nazwa West Indies używana jest do obszaru

³ Listy napisane przez Krzysztofa Kolumba drukowane były od 1493 roku w kilku europejskich ośrodkach drukarskich, m.in. w 1493 roku w Barcelonie, Rzymie, Bazylei, w Antwerpii i Paryżu. Karta prezentowana na rycinie 1 pochodzi z drugiej edycji *De insulis nuper in mari Indico repertis...* wydrukowanej w Bazylei w 1494 roku przez Johanna Bergmanna de Olpe z datą w kolofonie 21 kwietnia 1494 (egzemplarz przechowywany w Osher Map Library). Strony z paginacją 29v i 30r zawierają początek listu do króla Hiszpanii Ferdynanda II Katolickiego (1452–1516) *Epistola Christofori Colom...* z informacjami o odkryciu wysp i ich nazwaniu.

⁴ W języku polskim aż do połowy XIX wieku używano zlatynizowanej formy Hispaniola.

wysp na Morzu Karaibskim, które w języku polskim zwane są Karaibami lub Wyspami Karaibskimi⁵.

Kolejna historycznie nazwa, która obejmowała całość nowo odkrytych ziem, to *Orbis Novus*. Użyta została po raz pierwszy w 1493 roku przez urodzonego we Włoszech historiografa króla Hiszpanii Petrusa Martyra d'Anghierusa (1457–1526) w liście do kardynała Ascanio Sforza (1455–1505)⁶. Jednak Kolumb pisząc listy i sprawozdania z drugiej wyprawy rozpoczętej we wrześniu 1493 roku nadal posługiwał się nazwą Indie. Martyr w 1494 r. w liście do kardynała ponownie użył nazwy *Orbis Novus*. Także w drukowanej w języku łacińskim publikacji *Opera. Legatio Babylonica...* zawierającej relacje z kolejnych wypraw do Ameryki Środkowej, użyto tej nazwy w tytule na frontyspisie jednego z rozdziałów *De Orbe Nouo...* Pierwsza edycja *Opera...* ukazała się w Sewilli w 1511 roku, a kolejne wydawane były w różnych miastach do 1530 roku, upowszechniając nową nazwę (ryc. 3). Późniejsze edycje powiększone o odkrycia m.in. Ferdynanda Cortésa i Ferdynanda Magellana (Bazylea 1533, Kolonia 1574, Paryż i Madryt 1587) nadal publikowano w łacińskiej wersji językowej. Jednak na mapie Wysp Karaibskich dołączonej do edycji z 1511 roku nie znalazła się nazwa *Orbis Novus*⁷, pomimo że można znaleźć na niej wiele innych nazw geograficznych: „isla de cuba”, „isla espanola”, „los iucaios”, „la bermuda”, „iamaica”, „la tri[ni]dad” oraz kilkanaście innych na stałym lądzie.

W 1500 r. kartograf i nawigator uczestniczący w drugiej wyprawie Kolumba Juan de la Cosa (a właściwie Juan el Vizcaíno 1450–1509) narysował mapę świata⁸ w formie portolanu na pergaminie o wymiarach 96 × 183 cm, z sygnetem autora „*Juan de la Cosa la fizo en el Puerto de S[ant] M[aria] en ano de 1500*”. Przedstawia ona bardzo szczegółowo nowo odkryte wybrzeża od około 60 stopnia szer. geogr. północnej do około 30 szer. południowej. Wystąpiły tylko niewielkie błędy w położeniu wysp i wybrzeży. Chociaż ten ogromny ląd nie został przez Juana de la Cosa nazwany, ale nic nie wskazuje na to, by według autora stanowił on wschodnią część Azji. Świadczy o tym nazwanie oceanu oddzielającego Europę i Afrykę od nowo odkrytych lądów jako „MARE OCEANUM”, podczas gdy Kolumb użył

⁵ Nazwa Karaiby pochodzi od Indian zamieszkujących Małe Antyle i dorzecze Orinoko. W 1495 r. Kolumb przywiózł do Sewilli ponad 500 Karaibów. Nie znalazłam potwierdzenia, czy już wtedy nazwano ich w ten sposób.

⁶ Według artykułu Z. Hartiga w *The Catholic Encyclopedia*, vol. IX, New York 1910 oraz cytat fragmentu listu Martyrusa do Sforzy z 1 listopada 1493 roku za: <http://mailman.geo.uu.nl/pipermail/map-hist/2006-August/008288.html>, „PETRI MARTYRIS ANGLI MEDIOLANENSIS PROTONOTARII APOSTOLICI CONSILIARII REGII OCEANEA DECADIS LIBER SECVNDVS AD ASCANIVM SFORTIAM VICECOMITEM CARDINALEM VICEANCELLARIVM... Repetis, Illustrissime Princeps, cupere te quae accidunt in Hispania de Orbe Nouo cognoscere, placuisseque tibi quae hactenus de prima nauigatione scripserim, insinuasti : accipe quae successerunt.”.

⁷ Mapa Wysp Karaibskich z 1511 roku przechowywana jest m.in. w British Library.

⁸ Mapa w literaturze czasami nazywana *Mappa Mundi*, jest przechowywana w Museo Naval w Madrycie.

terminu „mare Indico”. Wszystkie nazwy geograficzne nadane przez odkrywców, np. Alonsa de Ojeda, Vicentego Yáñez Pinzóna, Johna i Sebastiana Cabotów skupiają się na wybrzeżach, zaś wnętrza są jedynie pokryte równomiernym deseniem przypominającym rybie łuski (ryc. 4).

Kilka lat później, w 1503 roku została narysowana (prawdopodobnie przez młodszego brata Kolumba Bartholomeu) mapa Atlantyku. Obejmowała ona zachodnie wybrzeża Hiszpanii i Afryki, które wody Atlantyku oddzielają na zachodzie od kontynentu Azji. Na południu Bartholomeu narysował wybrzeża dużego rozciągniętego wzdłuż równika lądu nazwanego tu „MONDO NOVO” (ryc. 5). Pośrodku oceanu, w pobliżu zwrotnika Raka oznaczono wyspy: „Dominica”, „jamaicja”, „canibali”, „Guadalupa”. O ile mapa nie jest falsyfikatem, to całkiem zgrabnie łączy średniowieczną koncepcję trójdzielności zamieszkałych lądów z geograficzną wiedzą początku epoki wielkich odkryć. Mapa przedstawia także połączenie Ameryki Południowej „MONDO NOVO” z Azją – „ASIA” poprzez nieoznaczony Przesmyk Panamski (?) od północy oblany nienazwanym Morzem Karaibskim.

Orbis Novus i Mundus Novus (łac.) oraz Mondus Novus (wł.), to wersje tej samej nazwy. Ta ostatnia została użyta przez florentyńczyka Amerigo [Americo] Vespucciego (1454–1512) w liście do Lorenzo di Piero Francesco dei Medici, zawierającym sprawozdania z morskich podróży w latach 1501–1502. W tym miejscu powinno się przypomnieć także drugi list Vespucciego do osoby zidentyfikowanej jako Piero Soderini. W liście tym zostały opisane cztery kolejne wyprawy morskie – dwie z lat 1497–1498 i 1499–1500, dokonane pod auspicjami korony hiszpańskiej oraz dwie późniejsze z 1501–1502 i 1503–1504 pod patronatem króla Portugalii. List został uznany za autentyczny przez Martina Waldseemüllera oraz Matthiasa Ringmanna (1482–1511) i po przetłumaczeniu z języka włoskiego na łacinę włączony do tekstów w *Cosmographiae Introductio...* wydanej w Saint Dié w 1507 roku. Zadaniem listu było atrakcyjne zaprezentowanie nowo odkrytych lądów, tak by przyciągnęły czytelników. Listy Vespucciego opisujące fakty i epizody z wypraw do Gujany, do ujść Orinoko, Amazonki, Platy i prezentujące wybrzeża Brazylii oraz wyspy Trynidad i Haiti, taką rolę odegrały, przynosząc sławę ich autorowi jako pierwszemu badaczowi nowego kontynentu.

Nazwę Mundus Novus – Nowy Świat otrzymała wyspa Nowa Fundlandia. Odkryta została przez weneccjanina lub genueńczyka Johna Cabota, od 1495 roku będącego na służbie Henryka VII i w jego imieniu badającego zachodnie lądy. Według słabo udokumentowanych źródeł w 1497 roku powrócił on z wyprawy, podczas której dopłynął do skalistych wybrzeży na około 50 stopni szer. geogr. północnej. Wyspę początkowo nazwano „the New Isle”, a później „the New Found Land”, ale najwcześniejszy zachowany jej opis pochodzi od Sebastiana, syna Joh-

na Cabota i został sporządzony w latach 1508–1509. Na mapie świata Johannes Ruyscha, opracowanej w 1507 r. i zamieszczonej w rzymskiej edycji Geografii Ptolemeusza z 1508 r., u nasady półwyspu położonego w podobnych szerokościach geograficznych, umieszczono napis „Terra Nova”. Podobnie jak na portugalskich mapach z początku XVI wieku, pojawia się zapis „Baccalavras” oraz poniżej „de Portogesi”, czyli portugalska wyspa dorszy. Ta nazwa została umieszczona na wodach oceanu.

Mapa świata J. Ruyscha z 1507 roku ma jeszcze inne, kardynalne znaczenie dla rozwoju postrzegania relacji między znajdującymi się na kuli ziemskiej kontynentami (ryc. 6). Podobnie jak Bartholomeu Kolumb, lecz z oznaczeniem większej liczby nowo odkrytych Wysp Karaibskich, Ruysch rozmieszcza względem siebie cztery kontynenty. W centralnym pasie mapy, wokół południka 0/360 sytuuje nienazwany wielki ocean, na północny wschód od niego znajduje się Europa, na południowy-wschód Afryka, na północny-zachód Azja i na południowy-zachód nowo odkryty kontynent „TERRA SANCTE CRVSIS SIVE MONDVS NOVVS”. Północno-wschodnie krańce Azji sięgają po około 340, a najdalej na zachód wcięte wybrzeża po około 180 stopień długości geograficznej liczonej od Wysp Kanaryjskich. Zaś „TERRA SANCTE CRVSIS...” najdalej na wschód sięga po 345 stopień, a na zachód po około 265 stopień długości geograficznej liczonej od Wysp Kanaryjskich. Na wodach zachodniej odnogi oceanu leżą m.in. wyspy: „Java Major” i „Java Minor”. W pasie nienazwanej cieśniny znajdującej się między Azją a nowym kontynentem i na wschód na oceanie narysował Ruysch odkryte przez Hiszpanów wyspy – „Spagniola”, „Antilia Insula” i inne.

Przechodząc do mapy świata Martina Waldseemüllera po raz pierwszy prezentującej nowo odkryty kontynent z nazwą „AMERICA”, nie można zapomnieć o fakcie, że na wcześniejszych mapach Waldseemüller nie nazywał nowego kontynentu. Np. przedstawione na mapie *Orbis typvs vniversalis iuxta hydrographorum traditionem* opracowanej w latach 1505–1506 (ryc. 7) wybrzeża Brazylii nie są oznaczone żadną uogólniającą nazwą. Jednak we wschodniej części mapy kontynent azjatycki nie łączy się z innym oraz na wschód od niego nie oznaczono żadnych wysp. Czyli kartograf był świadom, że nowo odkryte ziemie są odrębnym lądem, oddzielnym od Azji oceanem. Podobnie jak Juan de la Cosa ocean oddzielający Europę i Afrykę od nowo odkrytych ziem nazywał Oceanvs Occidentalis. Omawianą mapę świata autor traktował jako tradycyjną mapę morską. Po raz pierwszy została ona wydana w kolejnej redakcji *Geografii* Klaudiusza Ptolemeusza w Strasburgu w 1513 r. wraz z inną jego mapą świata zatytułowaną *Tabvla terre nove* (ryc. 8), zamieszczoną pośród dawnych dwudziestu siedmiu map Ptolemeusza i dwudziestu nowych⁹. Na tej drugiej mapie zapisał nazwę „TERRA INCOGNITA”

⁹ *The A.E.Nordenskiöld Collection...* 1981, vol. 2, s. 159–161.

a powyżej umieścił napis „Hec terra rum adjacentib insulis inuenta est per Columbu januenssem ex mandato Regis Castelle”, umieszczając te informacje w interio-rze Ameryki Południowej. Część Ameryki położona na północ od 10 stopnia szer. geogr. północnej, obejmująca region Karaibów i południowe ziemie Ameryki Północnej, nie została na tej mapie nazwana. Być może Waldseemüller uważał ten obszar za część Azji, ale obie części stanowią jedną całość. Ponieważ mapa prezentuje tereny wysunięte znacznie dalej na północ, niż poprzednia, to można przyjąć, że opracowano ją później. Obie mapy w edycjach strasburskich były wznawiane w latach 1520, 1525, 1534 i 1541 oraz kopiowane i przerabiane wielokrotnie, więc zapewne utrwały się w świadomości szesnastowiecznych czytelników pomimo zasadniczych różnic w prezentacji lądów.

W 1507 roku ukazało się drukiem w formie kodeksu w formacie *folio* dzieło *Cosmographiae Introductio cum quibvsdam geometriae ac astronomiae principiis ad eam rem necessariis. Insuper quatuor Americi Vesputii nauigationes. Vniversalis Cosmographiae descriptio tam in folio q3[uam] plano, eis etiam insertis, quae Ptholomaeo ignota a nuperis reperta sunt.* (ryc. 9), stworzone w Sant Dié przez uczonych działających pod patronatem księcia Lotaryngii Rene II¹⁰, kartografa Martina Waldseemüllera, humanistę i poetę Matthiasa Ringmanna¹¹ i innych. Nazwa „AMERICA”¹² występuje w nim w trzech kontekstach. Po raz pierwszy w tekście wprowadzającym, w którym zapisano tłumaczenie na łacinę czterech opisów podróży Amerigo Vespucciego i gdzie podane jest wyjaśnienie użycia nazwy czwartego kontynentu. Po raz drugi na mapie tłoczony na 12 arkuszach papieru w formacie plano oraz na jednym z dwunastu segmentów globusa¹³.

Znaczenie nazwy autorzy w tekście wprowadzającym uzasadnili w następujący sposób: „Nunc vero & heę partes sunt latius lustratae & alia quarta pars per Americu Vesputium (vt in sequentibus audietur) inuenta est: qua non video cur quis iure vetet ab Americo inuentore sagacis inge nij viro Amerigen quasi Ameri-

¹⁰ W latach 1490–1500 przy wsparciu księcia Rene II i Watykanu powstało gimnazjum – towarzystwo naukowe i artystyczne, tzw. Gymnasium Vosagense, skupiające uczonych biegłych w geografii, muzykologii i geometrii. M.in. mieli oni dokonać kolejnej redakcji *Geografii* Ptolemeusza. Do grona badaczy oprócz Waldseemüllera i Ringmanna należeli także: założyciel gimnazjum kanonik Vautrin Lud (Walter Ludd, 1448–1527), Nicolas Lud, latynista i poeta Jean Basin z Sandaucourt i inni. Fundator gimnazjum, drukarni i kolekcjoner książek i map Rene II sprowadzał z zagranicy mapy hiszpańskie, portugalskie i włoskie.

¹¹ Matthias Ringmann zwany Philesius Vogesigena był także twórcą reguł gramatycznych niezbędnych przy tłumaczeniu *Grammatica figurata Octo partes orationis Secundum Donati editionem & regulam Remigii ita imaginibus expressae ut pueri iucundo chartarum ludo faciliora Grammaticae praeludia discere & exercere queant....* wydanych po raz pierwszy w Sant Dié w 1509 r.

¹² W literaturze polskiej o rozpowszechnianiu się nazwy Ameryka pisali już: J. Piasecka, *Polskie zabytki geograficzne dotyczące Ameryki*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 63, 1992, z. 1, s. 85–90; K. Kozi-ca, *Wielka mapa świata i globus Martina Waldseemüllera z 1507 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 34, 2002, nr 3, s. 196–202.

¹³ Plansza z dwunastoma segmentami globusa ziemi została skomponowana przez Vautrina Luda w 1507 r.

ci terram siue Americam dicendam: cum & Europa & Asia a mulieribus sua fortita sint nomina. Eius situ & gentis mores ex bis binis Americi nauigationibus quę sequu tur liquide intelligi datur” (ryc 10)¹⁴.

Mapa świata *Vniversalis cosmographia secvndvm Ptholomaei traditionem et Americi Vespvcii alioru qve Ivstrationes* odbita z dwunastu drewnianych klocków w 1000 kopiach (obecnie jest znany tylko jeden jej egzemplarz przechowywany w Bibliotece Kongresu w Waszyngtonie) ma łączne wymiary 132×236 cm. Nazwa „AMERICA” (ryc. 11) podana jest na arkuszu dziewiątym (licząc od lewego górnego rogu), i umiejscowiona na szer. geogr. zwrotnika Koziorożca – na mapie „CAPRICO” i między 50 a 70 stopniem dł. geogr. zachodniej z dołączoną notą „*insule portugalensium muenta tempore he[n]rici Infantis Ano 1472*”. W interiorze Ameryki Południowej wzdłuż wybrzeży widnieje przecinający kilka rzek napis „TOTA ISTA PROVINCIA INVENTA EST PER MANDATVM REGIS CASTELLE”. Dalej na zachód za nienazwanymi górami (obecnie Andami) prezentowanymi podcieniowanymi kopczykami umieszczono napis „TERRA VLTRA INCOGNITA”. Wybrzeża zachodnie są wyznaczone prostymi odcinkami wzdłuż tego napisu, co wskazuje na sztuczność tego rysunku i podkreśla niewiedzę o kształcie i zasięgu lądu. Równoleżnik opisany 10 stopniem szer. geogr. północnej oznacza wąską cieśninę (ok. 2 stopni geogr.) oddzielającą część północną nowo odkrytego lądu. Ten fragment nie został opisany jako całość własną nazwą. Na północno-zachodnim wybrzeżu podano nazwy kilku rzek, np. „Rio de los largados”, „Rio de dodiego”, „Rio de larparmas” oraz kilku półwyspów. W interiorze ułożony południkowo napis głosi „TERRA VLTRI⁹ INCOGNITA”; dalej na zachód od niego rozciągają się łańcuchy górskie dochodzące do samego wybrzeża oceanu, a ich północny i południowy kraniec oznaczono proporcami Kastylii i Aragonii (od 1479 roku Hiszpanii). Nienazwany na mapie ocean rozciąga się ku zachodowi na przestrzeni około 40 stopni geograficznych, a na jego krańcu narysowano wschodnie brzegi Azji.

Niestety, nawet na tej mapie widać pewne wahanie i brak pewności autorów. W górnej części mapy świata umieszczone zostały dwa planigloby. Lewy ozdobiony popiersiem „Clavdii Ptholomei Allexandrini cosmographi” sugerującym, że ten planiglob obrazuje wiedzę geograficzną starożytnego geografa, zaś prawy ozdobiony popiersiem „Americi Vespvcii Aqvilo” planiglob pokazuje między innymi nowo odkryty kontynent. Jednak zamiast oznaczenia „America” widnieje na ob-

¹⁴ Tłumaczenie na polski „*Teraz zaś i te kraje są szerzej oglądane. A inna czwarta część [Ziemi] jest odkryta przez Amerigo [Americo] Vespucciego (jak w dalszym ciągu się słyszy). Nie pojmuje, dlaczego ktoś prawem nie pozwala, by ona od Amerigo, odkrywcy, męża przenikliwego umysłu, została nazwana Amerigen jakby ziemią Amerigo, albo Ameryką, gdy i Europa, i Azja otrzymały swoje nazwy od kobiet. Jej [Ameryki] położenie i obyczaje ludu można jasno poznać z [opisów] czterech wypraw żeglarskich Amerigo, które [niżej] są dołączone*”.

szarze górnej Amazonii napis „Terra incognita”. Pewnie został on skopiowany z napisu „TERRA VLTRA INCOGNITA” z mapy głównej, zapisanego wzdłuż zachodnich wybrzeży Ameryki Południowej, prawdopodobnie zgodnie z sugestią odkrywcy.

Trzecim miejscem w *Cosmographiae Introductio...*, w którym umieszczono omawianą nazwę, jest globus. Na segmencie drugim od prawej strony widnieje napis „America” w miejscu, w którym na mapie 12-arkuszowej był napis „TERRA VLTRA INCOGNITA”.

Na zakończenie opisu map w dziele można jeszcze dodać, że oprócz przytoczenia zasług Vespucciego i Ptolemeusza na mapie głównej i oczywiście w tekście pojawiają się kilkakrotnie także przytoczone osiągnięcia Krzysztofa Kolumba. Na przykład na południe od Wysp Kanaryjskich, tuż obok wybrzeży Ameryki Południowej umieszczono tekst „*Iste insule per Columbum genuersem almirantem ex mada to reis Castelle inuente sunt*”.

Po ukazaniu się edycji dzieła *Cosmographiae Introductio...* można by się spodziewać, że nazwa „America” na stałe znajdzie się pośród powszechnie używanych nazw geograficznych. Ale przez dwa stulecia XVI i XVII tak się nie stało. Wydaje się, iż nawet Waldseemüller, który rysował mapę, miał wątpliwości i nie był konsekwentny w używaniu tej nazwy, tak jakby nie zgadzał się z nazwą Ameryka, którą zasugerował mu ktoś inny. Jego obie mapy ze strasburskiego wydania *Geografii* pokazują ideę Nowego Świata, ale jeszcze bez użycia słowa „America”.

Dane geograficzne zawarte na mapie *Tabvla terre nove* posłużyły ich autorowi do narysowania nowoodkrytych ziem na kolejnej mapie świata pt. *Carta marina navigatoria Portvgallen Navigationes atqve tocivs cogniti orbis terre maris...*, o łącznych wymiarach 133,5 × 248 cm, odbitych z 12 drewnianych klocków w 1516 roku¹⁵. I tym razem brak na mapie nazwy „America”, a dodatkowo położone na północ od równika obszary Ameryki zostały oznaczone „TERRA DE CVBA ASIE PARTIS” (ryc. 12). Czyli wyraźnie widać, że kartograf rozmieszczenie kontynentów na kuli ziemskiej nadal przedstawia podobnie, jak rysował to w 1507 roku J. Ruysch¹⁶. Tym zapisem na *Carta marina* Waldseemüller powrócił do koncepcji mówiącej, że odkryte przez Hiszpanów Wyspy Karaibskie są w bezpośrednim zasięgu Azji i leżą na terenach okołorównikowych pomiędzy nienazwaną tu Ameryką Południową a Azją. Tylko w niewielkim stopniu ją zmodyfikował rozdzie-

¹⁵ Jedyna znana kopia tej unikatowej mapy była przechowywana w bibliotece Księcia Waldburg zu Wolfegg-Waldsee na zamku Wolfegg w Wirtembergii. Obecnie znajduje się w Bibliotece Kongresu w Waszyngtonie w kolekcji Jay I. Kislak Foundation Collections Geography and Maps. W tej kolekcji jest przechowywana od 2003 r. mapa *Vniversalis cosmographia...*

¹⁶ Trudno jest wyciągnąć jednoznaczne wnioski z porównania mapy Ruyscha z mapami Waldseemüllerowskimi z lat 1513 i 1516, gdyż Waldseemüller na ramkach swoich map nie oznaczył długości geograficznej. Także różnią się one użytymi odwzorowaniami kartograficznymi – Ruysch zastosował odwzorowanie stożkowe, a Waldseemüller walcowe.

lając oba kontynenty szeroką cieśniną. W ten sposób można nabrać całkowitej pewności, że nadana przez niego (czy na pewno przez niego?) nazwa „America” odnosi się jedynie do Ameryki Południowej. Jeśli chodzi o Amerykę Północną, bez wątplenia wahano się co do geograficznej przynależności lądów odkrywanych na przełomie XV i XVI wieku.

Pomimo że do XXI wieku przetrwał tylko jeden egzemplarz mapy *Vniversalis cosmographia...*, w XVI wieku nie przeminęła ona bez odnotowania. Niewątpliwie mapa świata narysowana w 1520 roku przez Petrusa Apianusa (Peter z Bienewitz lub Bennewitz, 1495–1552) była jedynie pomniejszoną kopią mapy waldseemullerowskiej. Powstała, gdy znamienity astronom i matematyk niemiecki rozpoczął karierę uczonego. Mapa zatytułowana *Tipvs orbis vniversalis iuxta Ptolomei Cosmographi traditionem et Americi Vespucii aliorqve Ivstrationes a Petro Apiano Leysnico elvc[u]brat^o MDXX* wydana została techniką drzeworytu w Wiedniu. Naśladując pierwowzór Apianus naniósł na obszarze Ameryki Południowej nazwę „AMERICA”. Jednym z uczonych, który miał tę mapę w rękach był Jan ze Stobnicy (Johannes de Stobnicza, ok. 1470–1530) geograf i filozof, profesor Akademii Krakowskiej. W 1512 roku po raz pierwszy zostało wydane jego dzieło *Introductio in Ptolomei Cosmographiam cum longitudinibus & latitudinibus regionum & ciuitatum celebriorum*. Była to rozprawa krytyczna, komentarz do *Geografii* Ptolemeusza, odbita w Krakowie w drukarni Hieronima Wietora¹⁷. Publikacja ta uważana jest za przykład prowadzenia w Akademii nowoczesnych metod badawczych z zakresu nauk ścisłych, w szczególności geografii i astronomii. Na jej kartach Jan ze Stobnicy przedstawił nowe pomiary geodezyjno-astronomiczne wielu obiektów geograficznych w Europie i Azji Mniejszej, korygując nie dość precyzyjne dane aleksandryjskiego geografa. W części „De partibvs Terrae” obok zapisu na marginesie „Quarta p[ar]s orbis” (ryc. 13) – pomiędzy omówieniem wielkości Azji i Afryki, które łącznie mierzą 240 stopni długości geograficznej, pisze o rozmiarze Ameryki, że wynosi on wraz z okalającymi ją oceanami 120 stopni (czyli 1/3 obwodu Ziemi). Do kolejnych edycji *Introductio...* w latach 1516 i 1519 dołączano dwie nie zatytułowane tablice z planiglobami¹⁸. Jedna z nich, z zachodnim planiglobem posiadającym opisane stopnie długości geograficznej od 180 do 360, doskonale to ilustruje (ryc. 14). Uwidoczniony tu kształt i rozmiary nowo odkrytego lądu przerysowano z małego planiglobu w górnej części *Vniversalis cosmographia...* obok popiersia Vespucciego. Oba drzeworyty zawierają napisy „TERRA I COGNITA” na obszarze Ameryki Południowej oraz „Caput de bona ventura” na po-

¹⁷ Treść dzieła dostępna na stronie internetowej Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, bez obrazu planiglobów.

¹⁸ O mapie Jana ze Stobnicy pisze także Janina Piasecka, *op. cit.* oraz w: „Acta Cartographica” vol. XVI, 1973, s. 133–152 zamieszczony nie zatytułowany artykuł, w którym autor porównuje mapy świata Stobnicy z czterema mapami Henricusa Glareanusa.

wierzchni Ameryki Północnej, a także dużą wyspę z nazwą „zipangri insula” (Japonia) na Pacyfiku.

Obecnie wydaje się, że mapa świata w odwzorowaniu sercowym, opracowana dla króla Francji w 1519 roku przez francuskiego matematyka i kosmografa Oronce Finé (Orontius Finnaeus Delphinus, 1494–1555), pierwszego kierownika katedry matematyki w Kolegium Królewskim w Paryżu była krokiem wstecz. Pomimo że mapa pt. *Recens et integra orbis descriptio*¹⁹ została opublikowana po raz pierwszy dość późno, bo w 1534 lub 1536 roku, jej autor wybrał sobie jako wzorce dwie mapy świata z 1507 roku – J. Ruyscha oraz M. Waldseemüllera. Z pierwszej wykorzystał koncepcję jednorodności Azji i ziem Ameryki Północnej, nazywając „ASIA” obszar od „TARTARIA MAGNA” po „Terra Floryda” i „Terra Francesca nup lustrata”. Rysunek i większość nazw geograficznych wraz z nazwą „AMERICA” zaczerpnął zaś z 12-arkuszowej mapy *Vniversalis cosmographia*.... Obraz Nowego Świata uzupełnił takimi danymi jak m.in.: „BRASILIA” – nazwa umieszczona na południe od równika, „R. brasil” – niedługa rzeka wpadająca do Atlantyku i na północ od niej „Porto real” i „R. real”. Jako nazwę regionu okołorównikowego podał „CANIBALES”, umieszczając ją tuż ponad napisem „AMERICA” (ryc. 15). Znana jest także wcześniej wydana mapa świata autorstwa Oronce Finé *Nova, et integra vniversi orbis descriptio* opublikowana w 1531 roku w podwójnym odwzorowaniu sercowym. Napis „AMERICA” umieszczono na południowym planiglobie na obszarze Argentyny. Przynajmniej dwóch autorów użyło tej mapy jako wyjściowego materiału kartograficznego – flamandzki kartograf Gerard Mercator w 1538 roku oraz włoski kartograf Antonio Salamanca (1500–1562) w 1550 roku, który wznowił swoją mapę u wydawcy rzymskiego Antonia Lafreriego (1512–1577) w 1564 roku. Mercator dosyć wiernie naśladując O. Finé odtworzył linię brzegową Ameryki Południowej, ale całkiem od nowa narysował Amerykę Północną. Jako pierwszy nie tylko oddzielił od Azji ziemie północne, ale także nadał im nazwę „AMERICA”. Jego obraz tych ziem był jeszcze bardzo niedoskonały, niemniej oznaczył już „Terra Florida” jako półwysep amerykański. Zaś Salamanca, który wyraźnie skopiował mapę od Mercatora, w zasadzie obrazu Ameryk nie zmienił (ryc. 16). Po raz pierwszy oba kontynenty otrzymały nazwę „AMERICA” sugerującą podwójność kontynentów. Ale czy siła przekonywania tych nazw była wystarczająca, by przejęli ją wszyscy europejscy kartografowie?

Globusy konstruowane w Europie w pierwszym trzydziestoleciu XVI wieku przedstawiają schemat kontynentów na kuli ziemskiej podobny do pokazywanego na mapach świata opublikowanych w pierwszym dwudziestoleciu tego wieku. Spośród nich należy wymienić przechowywany w zbiorach muzealnych Uniwer-

¹⁹ Mapa sygnowana: *Orontivs F[inaeus] Delph[inas] Regis[s] matematic[us] faciebat*, obraz egzemplarza przechowywanego w zbiorach Biblioteki Narodowej Francji jest dostępny w internecie.

sytytu Jagiellońskiego globus wykonany po 1507 roku²⁰. Napisy na nim sugerują włoskie pochodzenie, a rysunek podobny jest do prac kartograficznych florentyńczyka Francesco Rosselliego (ok. 1445 – 1527), chociaż jego mapy świata zawierają odmienne dane geograficzne. Globus o średnicy 7,4 cm znajduje się w środku sfery armilarnej. Po raz pierwszy w historii kartografii globusowej została na nim pokazana i oznaczona Ameryka. Napis „AMERICA NOVITER RETERTA” oraz Ameryka jako wyspa umieszczone są w południowej części Oceanu Indyjskiego na południe od Indii, natomiast w interiorze Ameryki Południowej umieszczono nazwy „MONDVS NOVVS TERRA SANCTAE CRVCIS”, a poniżej „TERRA DE BRAZIL” (ryc. 17). Pomimo tego błędu globus wyróżnia się spośród innych wyraźnym odsunięciem Azji od Ameryki. Co prawda autor w ogóle nie rysuje lądu na długości geograficznej Ameryki Północnej i dzięki temu uniknął „karykaturalnego” rozciągnięcia północnej Azji do długości geograficznej wschodniej Kanady.

Globusy Ziemi niemieckiego humanisty i matematyka Johanna Schönera (1477–1547) z lat 1520 i 1533 przedstawiają dwa inne sposoby prezentacji nowo odkrytych lądów. W latach 1500–1526 działał on jako kapłan w Biskupstwie Bamberg w Bawarii, gdzie skonstruował wcześniejsze globusy oraz opublikował je, będąc także właścicielem drukarni. Globus z 1520 roku prezentował ziemie obu Ameryk prawie identycznie jak planigloby M. Waldseemüllera i Jana ze Stobnicy. Treść globusa skonstruowanego w Norymberdze w 1533 roku nawiązywała do jednej z map Waldseemüllera *Tabvla terre nove* zamieszczonych w strasburskim wydaniu *Geografii* z 1513 roku. Interpretacja tej mapy jest jednoznaczna, dlatego Schöner nie pozostawia żadnych wątpliwości – na jego globusie brak Ameryki Północnej, Ameryka Południowa przesmykiem łączy się z karykaturalnie rozciągniętą Azją, Wyspy Karaibskie leżą w zatoce Atlantyku między Azją a Ameryką Południową, a wody Oceanu Indyjskiego obmywają zachodnie wybrzeża Ameryki Południowej (ryc. 18).

Coroczne odkrycia czynione przez wyprawy morskie musiały w końcu zrewidować błędne oznaczanie lądów na półkuli północnej. Planigloby Mercatora także spełniły swoje popularyzatorskie zadanie, dlatego od 1540 roku w zasadzie nie publikuje się już map, które ignorowałyby istnienie ogromnego lądu – kontynentu na północ od równika, pomiędzy Azją i Europą. Ale to nie znaczy, że wszyscy byli zgodni co do nazwania go Ameryką.

Wenecki kartograf Battista Agnese (ok. 1500–1564), który w latach 1534–1564 narysował mapy do 71 pergaminowych atlasów nautycznych, nanosił na nie kolejne nowo odkrywane lądy. Np. na rękopiśmiennych owalnych mapach

²⁰ Globus jest darem profesora Jana Brożka (1585–1652), matematyka i astronoma. Dalsze dane o globusie także: Janina Piasecka, *op. cit.* oraz na stronie Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego <http://www3.uj.edu.pl/Muzeum/maius.pl.html>.

świata, wznawianych prawie co roku, narysował trasy wyznaczone przez wyprawy morskie, m.in. w 1540 roku rejs dookoła świata Ferdynanda Magellana oraz wyprawę z Hiszpanii do Peru przez przesmyk panamski – „chirazo panda: al peru”. Rozmiary i kształty obu Ameryk są jeszcze dalekie od doskonałości. Do oznaczenia lądu południowego Agnese użył nazwy „MVNDVS NOVVS”. Na lądzie tym umieścił nazwy trzech znacznych obszarów, kolejno od północy – „PERV”, „BRAZIL” oraz „CMINAGVARA”. Cieśninę Magellana określił jako „el preto descobmado d’magallanas”. W Ameryce Północnej, w części północnej oznaczył tylko „Terra de bachatos” (Ziemia Dorszy), a na jej południowym krańcu „Timistan” (Meksyk). W kolejnych kopiach mapy świata wprowadzał niewielkie zmiany, np. w 1544 dorysował czerwonym pigmentem Zatokę Kalifornijską odkrytą 1539 roku przez Francesco de Ulloa; w 1550 roku²¹ zmienił pisownię nazwy miasta Meksyk na „Timistan ciuitas vel mesicho” oraz „TERRA DE BACALAO” (ryc. 19). W przytoczonych atlasach Agnese zamieszczał również mapy Ameryk zawierające znacznie więcej szczegółów, ale tylko na mapach świata widać całość kontynentów. Pozwala to zaobserwować, że w wieku XVI północne i zachodnie wybrzeża Ameryki Północnej nie były jeszcze nanoszone na mapy. Wynika to z faktu, że przejście północno-zachodnie zaczęto poznawać dopiero na początku XVII wieku i to od strony wschodniej – od Zatoki Hudsona.

Bazyilejski wydawca Sebastian Münster będąc człowiekiem dociekliwym, ale nieposiadającym bezpośredniego kontaktu z odkrywcami, musiał zadowolić się materiałami pośrednimi. Jego kompilacje są mniej lub bardziej udane. Najwcześniejsza jego mapa świata *Typvs cosmographicvs vniversalis*, rytowana przez Hansa Holbeina młodszego, była ilustracją dzieła *Novus orbis regionum*, opublikowanego po raz pierwszy w 1532 roku. Zawarta w mapie wiedza geograficzna bez wątpienia pochodziła z map Waldseemüllera z 1507 oraz 1516 roku. Użycie mapy z 1507 roku jest widoczne szczególnie wyraźnie w zarysie Ameryki Północnej, zaś w jej nazwie – „Terra de Cuba” widać wpływ mapy z 1516 roku. Uzupełnieniem obrazu jest informacja zawarta w mapie z 1507 roku, że Amerykę od Azji dzieli ocean. Ameryka Południowa opisana jako „AMERICA TERRA NOVA” jest także poskładana z fragmentów obu map – jej część północna i środkowa pochodzi z 1516, a południowa z 1507 roku (ryc. 20). Kolejną kompilację map Ameryki Münster publikował od 1540 roku w *Geografii* Ptolemeusza oraz od 1550 roku w *Cosmografii* – w sumie ponad dziesięć wydań. Zamieścił tu mapę obu Ameryk *Novae insulae XVII nova tabvla* (ryc. 20), oznaczając je jedną nazwą „NOVVS ORBIS”. Pośrodku Ameryki Południowej dodaje napis „Insula Atlatica quam uocant

²¹ Przytoczone w artykule mapy świata Battisty Agnese’go z lat 1540, 1550 i 1553 przechowywane są w bibliotece Uniwersytetu Kalifornijskiego, a obraz fragmentu mapy z 1544 r. pobrano ze strony internetowej Biblioteki Kongresu.

Brasilij & Americam”. Łączy zatem oba kontynenty, ale tylko część południową nazywa Brazylią lub Ameryką. Badacze uważają, że w tym przypadku korzystał z materiałów kartograficznych i tekstowych: map Juana Vespucciego (1526) i Vesconte de Maggiolo (1527), relacji z podróży braci Giovanniego i Girolano Verrazano (1529) oraz globusa Roberta de Bailly (1530), a także z relacji Marco Polo mówiącej o występowaniu „Archipelagus 7448 insularu[m]” – 7448 wysp między „Zipangri” – Japonią, a „INDIA superior” – Azją. W 1554 roku ukazuje się w Antwerpii drzeworytowa mapa *PERV. Brevis exacta[...] totivs novi orbis e[...] insularvm descriptio recens a Ioan Bellerio edita* wykonana na podstawie relacji hiszpańskiego konkwistadora Joana Bellerio, na której nazwą Peru są oznaczone wszystkie nowo odkryte ziemie Ameryk (ryc. 21). Jest to typowy przykład map rysowanych i drukowanych w krajach śródziemnomorskich. W zasadzie można powiedzieć, że nazwa Peru dla terenów Ameryki Południowej występuje najczęściej na tych mapach aż do końca XVI wieku.

Wśród map szesnastowiecznych zdarzają się takie, które nie podają nazwy Ameryk jako całości, a tylko nazwane są poszczególne regiony. Do nich należy rękopiśmienna mapa świata w orientacji południowej, opracowana przez Nicolasa Desliensa Paryżu w 1567 r.²² (ryc. 22). Na obszarze Ameryki Południowej zapisano: „TERRE DV BRASIL”, „TERRE DV PEROV”, „Terre fernie des indies occidentales” [!], a w obrębie Ameryki Północnej „LA NOVELLE FRANCE Occidentale” oraz odnoszące się do mniejszych obszarów nazwy „Sagne”, „Canada” i „Terre du laborador” [!].

Po mapach S. Münstera największą popularnością cieszyły się mapy Abrahama Orteliusa, antwerpskiego wydawcy słynącego z opracowania pierwszego nowożytnego atlasu *Theatrum Orbis Terrarum* opublikowanego w 1570 roku. Na jego mapie świata Ameryka Północna ma podwójną nazwę „AMERICA SIVE INDIA NOVA. Ao 1492 a Christophoro Colombo nomine regis Castellę primum detecta”, zaś na obszarze Ameryki Południowej najwybitniejszą nazwą jest „Peru”, ale Ortelius oba kontynenty wyraźnie połączył jedną nazwą. Nieco inaczej nazwał te kontynenty na wydanej w tym samym atlasie mapie *Americae sive novi orbis, nova descriptio*, używając liczby mnogiej wskazał, że są to dwa odrębne lądy. Można by to uznać za brak konsekwencji. W 1589 roku dodał jednak do atlasu mapę Pacyfiku *Maris Pacifici quod vulgo Mar del Zur...* i na niej umieścił odpowiednio nazwy: „AMERICA SEPTENTRIONALIOR PARS” oraz „AMERICA MERIDIONALIOR PARS” (ryc. 23). Nie jestem pewna, czy takie nazwanie Ameryk pojawiło się właśnie wtedy po raz pierwszy, ale można z całą pewnością powiedzieć, że współcześnie używane nazwy obu kontynentów zostały wymyślo-

²² Mapa przechowywana jest w Bibliotece Narodowej Francji.

ne i zapisane na mapie **nie później niż w 1589 roku**, w tym przypadku traktując oba kontynenty jako pojedynczy, czwarty kontynent²³.

Do 1616 r. opublikowano w Antwerpii ponad czterdzieści wydań atlasu, a prócz tego wydawano pomniejszone atlasy i mapy w formacie *octavo*, wznawiając je kilkakrotnie. To oznacza, że mapy cieszyły się uznaniem wśród współczesnych i znalazły wielu naśladowców. Między innymi w 1575 roku prezentacja Ameryk została wykorzystana przez kosmografa króla Henryka III francuskiego Andre Theveta (1502–1590), który po powrocie z Brazylii opracował dwutomowe dzieło o Ameryce *La cosmographie univrselle d'André Thevet cosmographe dv Roy. Illustrée de diverses figvres des choses plvs remarquables veuës par l'auteur...*. Zamieszczono w nim na stronie 903 mapę wzorowaną bezsprzecznie na mapie Orteliusa. Omawiana mapa bez tytułu jest wspomniana w tekście jako „la quatrieme partie du monde ou Amérique”²⁴.

Mimo że mapy Orteliusa cieszyły się powszechnym uznaniem, nie każdy wydawca je naśladował. W tym samym czasie w Antwerpii działał kartograf Gerard de Jode, który swoją mapą świata *Vniversi orbis sev terreni globi plano effigies cumpri-privilegio* zamieszczoną w atlasie *Speculum orbis terrarum* nawiązał ponownie do mapy M. Waldseemüllera z 1507 roku. Oczywiście jego mapa zawiera wiele nazw geograficznych powstałych na skutek kolejnych wypraw, ale zasadniczy kształt kontynentu południowego i odwzorowanie mapy częściowo zaczerpnął od kartografa z Sant Dié. Natomiast nazwy nadał inne – Ameryka Południowa to „PERV” (ryc. 24), wzdłuż równoleżnika około 60 stopnia szer. geogr. północnej widnieje napis „TARA [!] INCOGNITA”. W 1593 roku syn Gerarda, Cornelius de Jode, aby unowocześnić i uzupełnić obraz nowych lądów, włączył do atlasu mapę Ameryki Północnej *Americae pars Borealis, Florida, Bacallaos, Canada, Corterealis*.

Do grona kartografów nienaśladowujących Orteliusa należy także Niderlandczyk Joannes van Deutecum. Na jego mapie południowego kontynentu, wydanej w 1587 roku *Americae Pervviaqve ita vt postremvm detecta traditvr recen⁹ delineatio* (ryc. 25), umieścił nazwę zaczerpniętą z map kartografów śródziemnomorskich wraz z wieloma innymi dotyczącymi obiektów w interiorze.

Współpracujący z Orteliusem Gerard Mercator opracował w 1578 roku wraz z synem Rumoldem (1545–1599) planigloby *Orbis terrae compendiosa descriptio...* wydawane wielokrotnie od 1595 roku w *Atlas sive...* Na mapie umieścił przejęty od Orteliusa zapis „AMERICA SIVE INDIA NOVA. Anno 1492 a Christophoro Colombo nomine Regis Castellę primum detecta”, różniący się w sposób nieistotny pojedynczymi literami. Na mapie Ameryk włączonej do tegoż atlasu nazwa kontynentu występuje natomiast tylko w tytule *America siue India Nova...*

²³ Tłumaczyć na język polski – część północna Ameryki oraz część południowa Ameryki.

²⁴ Mapa przechowywana jest m.in. w Bibliotece Narodowej Francji.

Kończąc omawianie zmian nazw Ameryk w kartografii europejskiej należy przypomnieć mapę podróżnika Girolama Benzonię (1519–ok.1570), który w ciągu piętnastu lat przemierzył Amerykę Południową wzdłuż i wszerz. Po powrocie do Europy spisał swoje doświadczenia w dziele *Historia del Mondo Nuovo*, opublikowanym w Wenecji w 1565 roku. Na podstawie jego informacji geograficznych wydawca i kartograf Theodore de Bry (1528–1598) przygotował w latach 1594–1596 we Frankfurcie nad Menem edycję zawierającą wysoko cenione miedzioryty, a wśród nich mapę *America sive novvs orbis respectv Evropeorvm inferior globi terrestres pars 1596* (ryc. 26). Tym razem oba kontynenty otrzymały nazwę Ameryka z dodanymi przymiotnikami: „AMERICA MEXICANA” – napis umieszczony między 40 a 60 stopniem szer. geogr. północnej oraz „AMERICA PERVANA” – napis od Meksyku po Argentynę.

* * *

Podsumowując można pokusić się o stwierdzenie, że czasami warto przyjrzeć się powszechnie uznanym opiniom i twierdzeniom. Czytając artykuły opublikowane w związku z pięćsetną rocznicą wymyślenia i zdefiniowania nazwy Ameryka, odnosi się mylne wrażenie, iż gdy tylko powstała ta nazwa, to została szybko zaakceptowana i weszła do słownictwa wszystkich europejskich języków. Tymczasem przez cały wiek nazwa ta musiała się przebić, a jeszcze w 1651 roku angielski kartograf John Speed na planiglobach *A New Accvrat Map of the World* użył nazw „NORTH AMERICA OR MEXICANA” oraz „AMERICA OR PERU”. Warto wspomnieć, że pojęcie Indii Zachodnich funkcjonuje nawet obecnie, chociaż zawężone do obszaru Karaibów. Wydany na podstawie międzynarodowych umów arkusz hydrograficznej mapy świata obejmujący obszar Morza Karaibskiego, sygnowany przez U.S. Defense Mapping Agency, Hydrographic/Topographic Center nosi tytuł *North Atlantic Ocean, WEST INDIES*.

500TH ANNIVERSARY OF AMERICA'S NAME. CHANGES IN NAME AND EVOLUTION OF AMERICA'S IMAGE DEPICTED ON MAPS PUBLISHED IN 16TH C. EUROPE

Summary

Geographic names of lands given by explorers and their images depicted on maps often differed. They were changed repeatedly and were alternated during translation. The same happened to the name America, as Martin Waldseemüller introduced it in one of his maps for the first time in 16th c. Waldseemüller used it to name all discovered lands of that area and for him they formed one land and not, like today, two continents, North and South America.

The beginning of misunderstandings was introduced by Christopher Columbus. Reaching America he mistook it for India and he classified the new land as one belonging to Asia. The name *Orbis Novus* (The New World) was used for the first time in 1493 by geography historian Petrus Martyr D'Anghierus in a letter to cardinal Ascanio Sforza. In 1503 the map depicting the joint of South America (*Mondo Novo*) with Asia through unmarked Panama Isthmus bordering with Caribbean Sea was published. On another map of the world from 1507 Johannes Ruysch puts four continents. Asia is not connected with South America but its north parts are stretched disproportionately towards western parts of Canada. The same mistake is made, i.e., by Oronce Finé in the map of the world published in 1534.

In 1507 in Saint Dié, there appeared *Cosmographiae Introductio...* drawn up under the patronage of Rene II, the prince of Lorraine by Martin Waldseemüller and Matthias Ringmann. The name America appears there in three contexts: in the text clearing the matter of the meaning of America as the name of the independent continent such as Asia, Africa and Europe; in 12-pages map of the world *Vniversalis cosmographia...*; and on the globe. After publishing of the *Cosmographiae Introductio...* it was more than certain that the name America will be used from now on, but it did not happen so for the next two centuries. Even Waldseemüller who had drawn the map, was not consistent in the use of the name. In his later maps from 1513 and 1516 the name America does not appear at all. The map from 1516 is even more antiquated, since the north part named 'Terra de cvba asie partis' is treated as part of Asia.

Johannes de Stobnicz in his work *Introductio...*, published in Cracow in 1512, writes about America as 'Quarta p[ar]s orbis' but he omits that name on his planisphere.

Gerard Mercator is the first to treat North America as separate land from Asia and calls it America. Still, the name is not in use till the end of 16th century and during that time different names are used to describe the land of North and South America. So we could find, even in 17th century, Peru, Brasil, America Peruviana, America Meridionalis, or America for South America and America Mexicana, or America Septentrionalis for North America. Also *Orbis Novus* as well as *Mundus Novus* exist for the whole land.

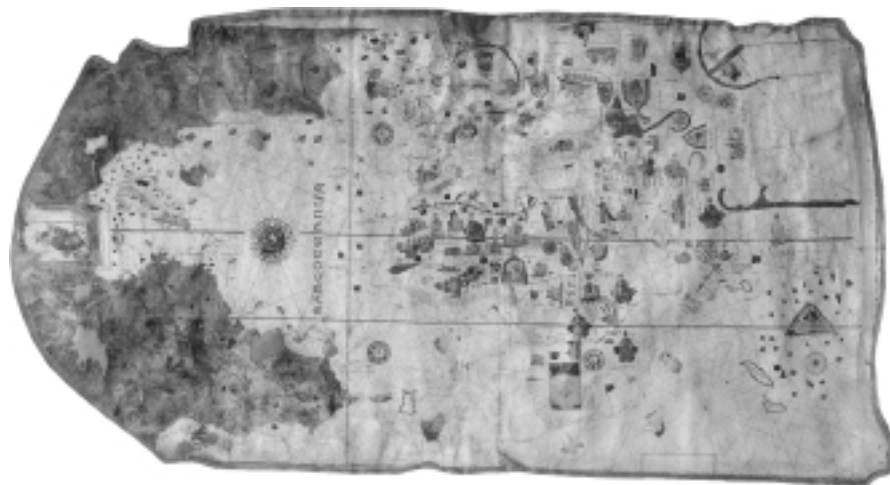
Ryc. 1. Fragment druku *De insulis nuper in mari Indico repertis...* Bazylea 1494

Ryc. 2. Szkic przypisywany Krzysztofowi Kolumbowi, prawdopodobnie powstał na przełomie 1492 i 1493 roku

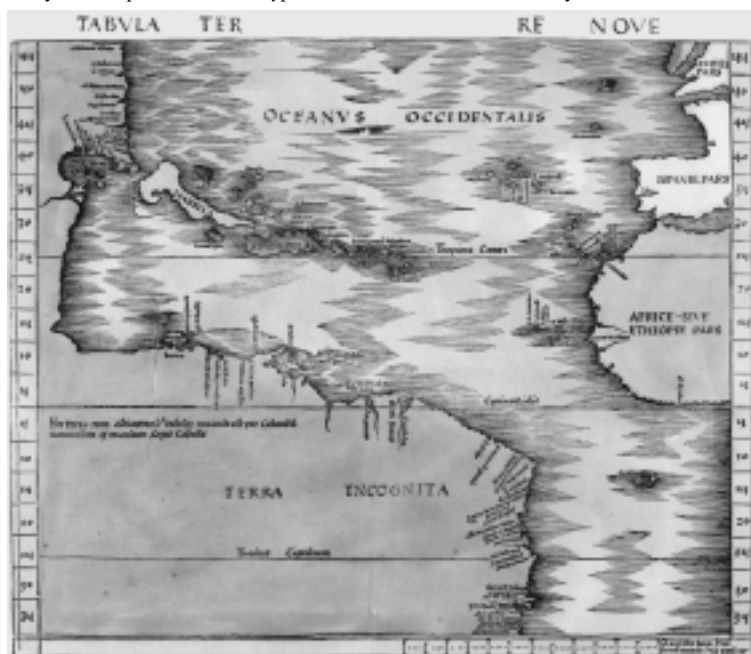
Ryc. 3. Frontyspis jednego z rozdziałów dzieła P. Martyra d'Anghiera *Opera...* wydanego w 1530 roku

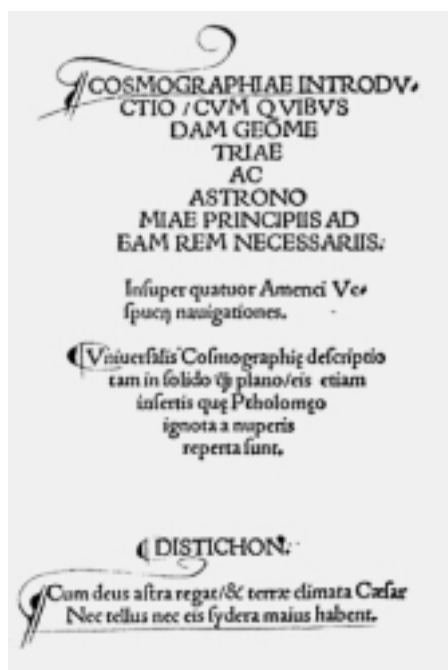
Ryc. 4. Mapa świata Juana de la Cosy narysowana w 1500 roku

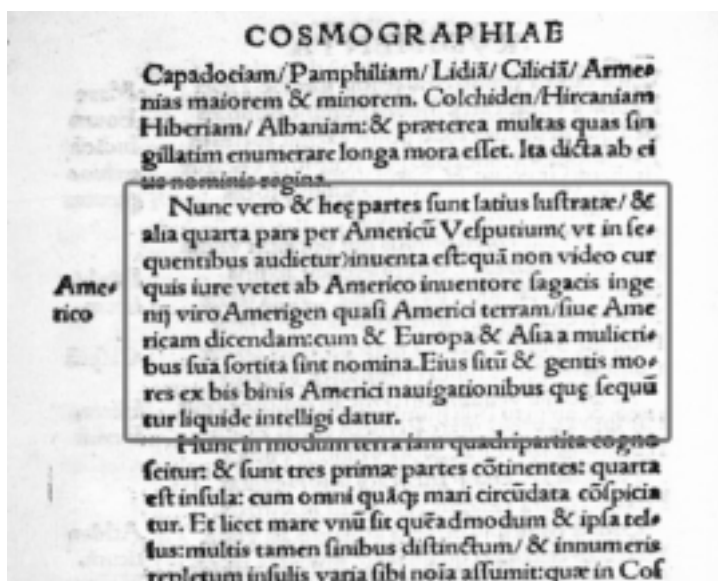
Ryc. 7. Mapa świata *Orbis typvs...* Martina Waldseemüllera wydana w 1513 roku

Ryc. 8. Mapa świata *Tabvla terre...* Martina Waldseemüllera wydana w 1513 roku

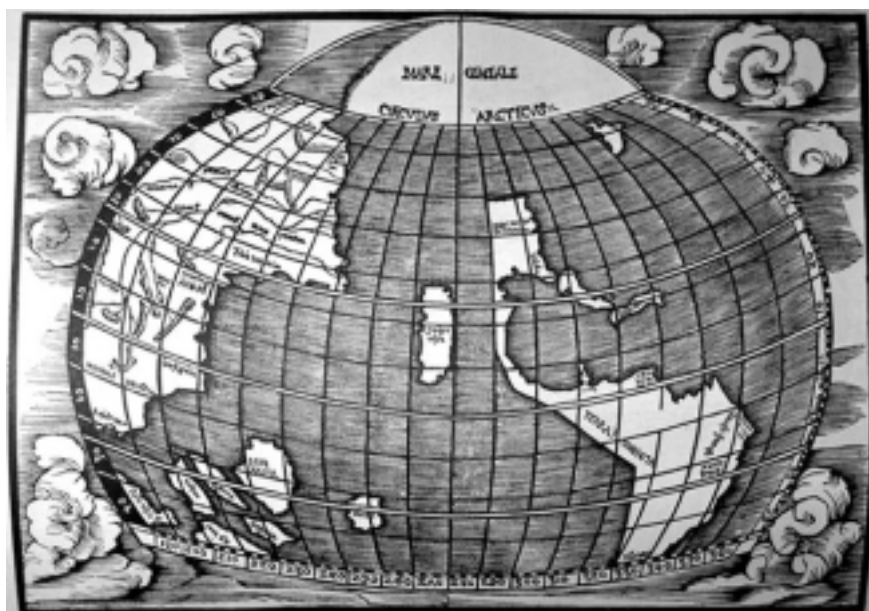
Ryc. 9. Karta tytułowa dzieła *Cosmographiae Introductio*...

Ryc. 10. Fragment oryginału tekstu z wyjaśnieniem nazwy „AMERICA”

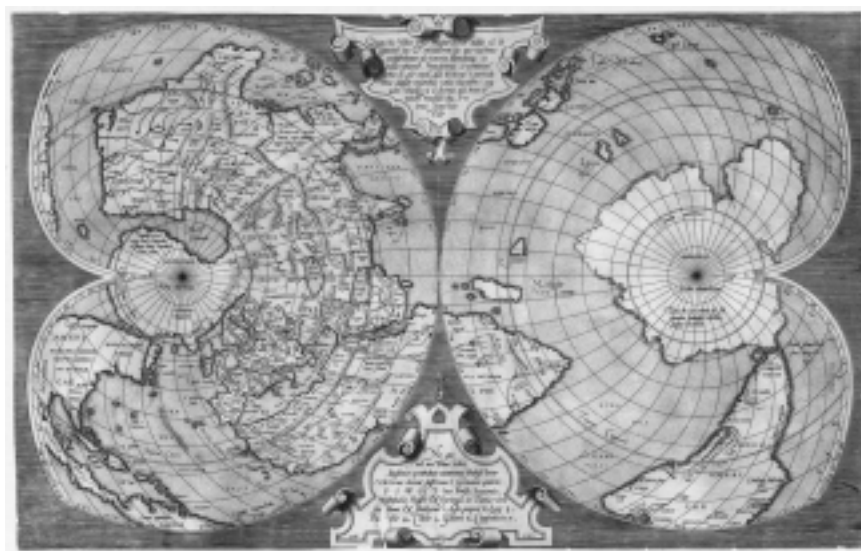
Ryc. 13. Fragment dzieła *Introductio in Ptholomei Cosmographiam...* z tekstem o rozmiarach Ameryki

Ryc. 14. Jeden z planiglobów Jana ze Stobnicy zawierający nazwę „TERRA I COGNITA”

Ryc. 15. Mapa świata Oronce Finégo

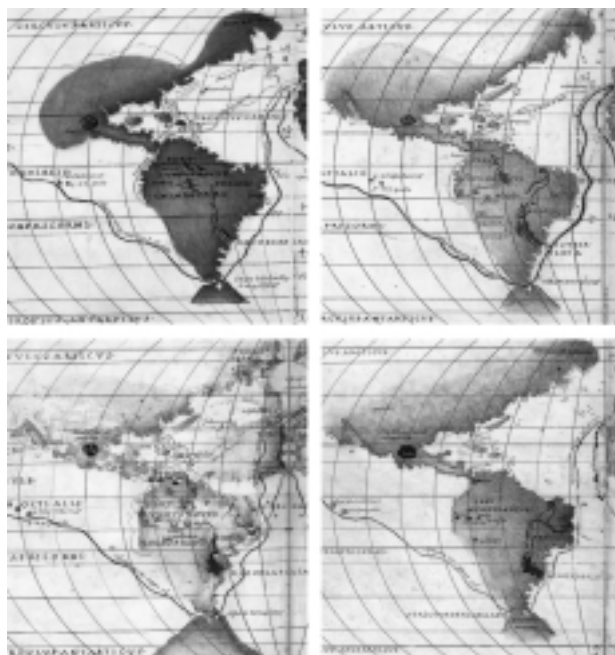
Ryc. 16. Planigloby Antonia Salamanca, wydanie z 1564 roku

Ryc. 17. Odrys globusa Jagiellońskiego wykonanego po 1507 roku

Ryc. 18. Fragment globusa Johanna Schönera z 1533 roku

Ryc. 19. Cztery fragmenty owalnych map świata Battisty Agnese z lat 1540, 1544, 1550 i 1553

Ryc. 20. Prezentacja Ameryk na mapach świata Sebastiana Münstera z roku 1532 i 1542

Ryc. 21. Mapa Ameryk Joana Bellero z 1554 roku

Ryc. 22. Fragment mapy świata Nicolasa Desliensa z 1566 roku

Ryc. 23. Fragment mapy *Maris Pacifici* Orteliusa z 1589 roku

Ryc. 24. Fragment mapy świata Gerarda de Jode z 1578 roku

Ryc. 25. Mapa Ameryki Południowej Joannesa van Deutecum z 1578 roku

Ryc. 26. Mapa Ameryk Benzoniego – de Bry z 1596 roku